

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.463

В. В. ЩЕРБИНА,*кандидат соціологічних наук,**докторант**Класичного приватного університету*

ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА СОЦІО-ПОЛІТОЛОГІЯ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Розглянуто природу соціальної організації людей та держави очима постмодерністів М. Фуко, З. Баумана, а також А. Турена, які досліджують проблеми репресивності держави та суспільства, можливості потенційного закабалення людини, які утримуються в ідеології і практиці лібералізму.

У вітчизняній науковій літературі сьогодні значно активізувалась науково-дослідна робота зі створення нової науково-методологічної бази для фундаментального розроблення теоретичних і методологічних проблем розвитку влади і владних відносин в Україні (В. Андрущенко, В. Амелін, М. Головатий, В. Чуйко тощо). Методологічні новації в сучасній філософській та політичній думці, зокрема в дослідженнях реалій суспільного буття, стають основою для вирішення фундаментальних проблем соціуму. З кінця 60-х років до характеристики новацій у соціально-політичній сфері застосовується поняття постмодернізм. Постмодерних трансформацій зазнає не лише пострадянська, але й світова політика, тому в сучасних працях вчених дедалі більшої популярності набуває постмодерністський підхід до проблем суспільно-політичного розвитку. Питання про можливість використання постмодерністської методології в сучасній соціології набуває особливої актуальності.

З позицій постмодернізму та його методології гуманітарні та соціально-економічні науки мають єдиний предмет і єдину методологію дослідження (технологію аналізу текстів). Тут відсутнє єдине визначення предмета; у постмодернізмі презентовані лише окремі теми, стосовно яких існують більш-менш адекватні концепції. Прихильники даного напрямку категорично відкидають саму можливість і необхідність існування замкнених самих на себе теоретичних блоків, наборів подібних один до одного понять чи загальної логіки міркування. Це ж повною мірою стосується і постмодерністської концепції політики.

Мета даної статті – висловити відповідні міркування оціночного характеру щодо полі-

тично орієнтованих проблем: влади, держави, соціально-політичної дії та її суб'єктів в інтерпретації М. Фуко, А. Турена та З. Баумана.

Центральною для будь-якого політологічно орієнтованого підходу проблемою є держава та пов'язані з нею соціальні структури і процеси, тобто політична організація суспільства, де, в свою чергу, центральним пунктом є проблема влади. Слабкістю майже всіх модерністських концепцій, як вважають постмодерністи, є **концепція держави**, зокрема презентація її в контексті відомої роботи Т. Гоббса якимось страховиськом, Левіафаном, що охоплює все суспільство без будь-якого винятку, підпорядковує все жорсткому нагляду і контролю, не залишивши жодному персональному, груповому чи адміністративно-формальному суб'єкту жодної свободи волі чи самостійності в поведінці. Навіть панівний клас не є настільки вільним від впливу держави, щоб виявляти самостійність чи ініціативу. За такого підходу держава постає певною змовою чи таємничим союзом темних і злих сил, вплив яких необмежений, а прагнення – злочинні. При цьому навіть у так званих демократичних суспільствах влада виглядає непідконтрольною; вона невидима, анонімна, але всюдисуша.

Такий підхід чи таке розуміння, як вважає М. Фуко, базується на визнанні безмежної репресивності державних інституцій і їх здатності до всезагальної маніпуляції всім і вся, що, у свою чергу, базується на визнанні безперервного посилення репресивної здатності держави, безмежного зростання її сили і могутності і на припущенні перманентного зростання її репресивних можливостей. Насправді, – стверджує він, – усе якраз навпаки: дедалі більш

могутньою, репресивною і жорстокою стає не державне управління чи адміністрування, а повсякденна чи ординарна соціальна практика і колективний загальний тиск на все особливе, відмінне і специфічне. Тобто, за М. Фуко, більш репресивним стає не держава, а суспільство. У результаті виходить, що владний контроль з боку суспільства стає всезагальним, всюдисущим і все проникливим, а з боку держави – більш обмеженим, м'яким і поблажливим. Природа самої соціальної організації людей є такою, вважає М. Фуко, що вона не може не тиснути, не контролювати, не обмежувати, не підпорядковувати. Сутністю, центром, ядром і дієвою причиною цього є всепроникаюча технічна раціональність, яка в образі держави і політичної системи знайшла для себе особливо сприятливе підґрунтя.

Отже той, хто хоче звільнитись від лівіафанових обійм держави, має насамперед звільнитись від технічного раціоналізму і розсудливого логіцизму, тобто відкинути весь модернізм влади повністю і назавжди, разом із культурою, наукою, мистецтвом, релігією, соціальним та історичним досвідом, прив'язаними до репресивної функції держави [1, с. 174].

Владу М. Фуко розглядає переважно як процес зростаючого унормування, регламентації і нагляду [1, с. 28–32]. Домінуючим моментом даного процесу є зростаючий розподіл поміж нормальним і ненормальним та дедалі гостріших і репресивніших реакцій на все, що хоч би візуально нагадує ненормальне. В основі ж суспільного визначення норми і патології лежить уявлення про здоров'я і хворобу, де все здорове – нормальне, а все хворе – навпаки. Ця ж ідея закладається ним в основу «Народження клініки».

До числа негативних моментів модерну М. Фуко відносить навіть лібералізм, усупереч його демонстративній свободолобивості, проте якщо бути об'єктивним, він критикує не стільки реальну практику лібералізму, скільки ті можливості потенційного закабалення людини, які утримуються в ідеології і практиці лібералізму, зокрема приписування сексуальним діям соціо-творчого характеру, в результаті чого сексуальний суб'єкт одночасно виступає історико-творчим суб'єктом. Інакше кажучи, М. Фуко не відкидає спроби привнести в соціо-творчий процес прагнення насолоди. Принципове бажання і завдання М. Фуко полягає в тому, щоб, визнаючи історичний процес наслідком людської суб'єктивності, показати, що одночасно з цим і з такою ж жорстокою необ-

хідністю повинно було відбуватись розширення, експансія і детермінація того, що він називає керованістю («*gouvernementalite*») як одночасне поєднання контролю над тілом і нагляд над душею, чим займається, за М. Фуко, весь той гуманітарний корпус, який складається із вихователів, священників, психологів, психіатрів, журналістів тощо [1, с. 35].

Об'єктивація людського життя і поведінки має подвійний сенс або призначення: 1) усунути якомога далі від центральних суспільних процесів «ненормальних»; 2) довести і ствердити в суспільній свідомості не стільки їх винятковість, специфічність, неординарність, скільки потенційну загрозу для суспільства. За таких передумов «нормалізація ненормальних» сама стає ненормальністю, винятком із правил, загрозою існуючому порядку. Особливо засуджує М. Фуко при цьому будь-які карні дії щодо сексуальних меншин, чим солідаризується з рухом геїв; прихильників сексуальної революції та інших демонстративних агентів нічим не обмеженої свободи.

Отже, сенсом історичної еволюції є не стільки прогрес чи розвиток, скільки обмеження і покарання. Нормалізація тут відбувається не шляхом органічної трансформації, а через відчуження, відсторонення, ізоляцію і примусове обмеження саме тілесної свободи. Виявляється це шляхом поміщення делінквентів у в'язниці; дітей – у школи та інтернати; хворих – у клініки і госпіталі; солдатів – у казарми; робітників – на заводи; службовців – в офіси тощо.

Проте М. Фуко вимагає не ототожнювати логіку зростання репресивності з логікою зростання маргінальності, яка щодо репресивності є скоріше «зворотним ефектом», бо маргіналізація в аналізованому контексті є своєрідним побічним продуктом чи «відходами виробництва» процесу авторизації і бюрократизації. За логікою М. Фуко, лінивий чи некомпетентний працівник спочатку стає безробітним, а вже негативні наслідки безробіття роблять його делінквентом (п'яницею чи злодієм), потім, як їх наслідок, «ненормальним». Це і є саме та логіка, яка, за М. Фуко, характеризує природу сучасного ліберального й демократичного суспільства.

М. Фуко виходить також із того, що ствердження раціоналізму й об'єктивізму як домінуючих рис сучасного суспільства і його культури пригнічує розвиток людської суб'єктивності, перетворює людину на звичайного споживача не лише матеріальних і культурних благ, але також на споживача самої соціальності і відносин,

тобто вона трансформується в суб'єкта свого власного «самоменеджменту». У результаті замість того, щоб чинити опір надмірним прагненням контролювати свій життєвий процес, особистісний простір, а також інтимні прояви життя, людина перетворюється на добровільного помічника свого поневолювача. Відомий сучасний французький соціолог А. Турен називає це втратою людиною здатності бути суб'єктом як своїх звичайних життєвих проявів, так і здатності бути суб'єктом соціального впорядкування і соціальних трансформацій, що вчений і викладає в роботі «Повернення суб'єкта», що в російському перекладі помилково (чи не зовсім точно) було названо «Возвращением человека действующего» [2].

А. Турен у своїй роботі акцентує увагу не просто на діючій людині, а на історично діючому соціальному (персональному, колективному чи історичному) суб'єкті, зайнятому процесом трансформації існуючих суспільних відносин. Тут А. Турен виражає одну із суттєвих претензій до сучасної об'єктивістсько-раціоналістичної соціології, яка безпідставно віддає на відкуп політології проблему історичного процесу взагалі і проблему історичних трансформацій зокрема. У цьому пункті своїх загальних соціологічних міркувань А. Турен діє не лише і навіть не стільки як політолог, а скоріше як соціолог-постмодерніст, прагнучи осмислити найбільш глибоку сутність сучасного і постсучасного суспільства. Особливістю цього є акцент на тому, що владна верхівка, будучи в центрі цих процесів і контролюючи основні й найбільш дієві соціальні ресурси, може скерувати процес у правильному і неправильному напрямі, що, у свою чергу, залежить (за А. Туреном) від того, яку інтегральну якість має політична еліта певної країни на певному етапі її історичної еволюції. Відповідно до цього А. Турен поділяє будь-яку політичну еліту на два різновиди: панівний – керівний клас і панівний – пригноблюючий клас. Керівний клас повинен мати такі риси: здатність налагодити позитивно спрямовану (прибуткову) економіку, адекватну винагороду, позитивні накопичення соціального багатства (економічне зростання), здійснити з них необхідні відрахування задля розвитку ресурсів, формувати адекватну мотивацію економічних суб'єктів, привабливу соціальну утопію, на основі якої вона (керівна еліта) зможе здійснити проект соціальної модернізації суспільства [3]. Наскільки пропонована А. Туреном концепція достатня, щоб вивести модерне (західне) суспільство із

дещо самозаспокоєного приємного дрімотного стану, покаже майбутнє.

Особливо небезпечним – і тут ми цілком погоджуємося із А. Туреном – є такий стан, коли суб'єктом єдино можливої форми раціоналізму буде політична еліта чи панівний клас тоталітарного суспільства [4, с. 195–197].

У Конституції СРСР як тоталітарного суспільства було чітко і однозначно вказано, що КПРС є керівною і спрямовуючою силою цього суспільства, вона наперед оголошує себе носієм всесвітнього розуму, єдиним суб'єктом історичного досвіду, осередком усього, що тільки є розумного, морального і досконалого у всьому світі. Зрозуміло, що будь-який протест, критика, виступ проти КПРС стає за таких умов злочинним, дурістю, злою волею чи навіть акцією психічно хворого. У такому становищі панівна еліта виступає єдино можливим розрізнявачем нормального і ненормального, визнаючи за собою наперед не лише властивість «бути нормальною», але й право, навіть обов'язок брати не себе функцію оцінювача чужої нормальності чи ненормальності.

У такому контексті аналіз модерного суспільства з боку М. Фуко можна було б сприйняти як критику тоталітарних режимів, якби він відкріпляв владу як легалізоване право примусу і такі відхилення в її діях, як авторитаризм, надмірний авторитаризм, невинуватий авторитаризм, репресивний режим, диктаторський режим у всіх його можливих модифікаціях від одноосібної і обмеженої до колективної і не-обмеженої диктатури класу, етносу чи навіть конфесії, нарешті – тоталітаризм як безжалісний і повсюдний контроль не лише над тілесними, але й над духовно-ментальними проявами людської активності.

При цьому, підкреслимо ще раз, із більшістю викритих недоліків і в'їдливих зауважень М. Фуко стосовно становища людини в модерному суспільстві цілком можна погодитись. Так, у роботі «Наглядати і карати. Народження в'язниці» він пише, що індивід сьогодні – це така реальність, яка сфабрикована специфічною виробленою і спрямованою технологією, в основі якої лежить дисципліна, нагляд, контроль і покарання [1, с. 312]. Суспільство в контексті такого підходу постає занадто жорстким, а головне – ніби наперед визначеним агресивним суперечником людини, який переважає людину у всіх сферах, а тому будь-яка боротьба з ним видається дурницею, заздалегідь приреченою на поразку. Можливості влади при цьому в М. Фуко явно перебільшені.

Особливо очевидно це виявляється в першій частині його роботи («Слова і речі»), де, за його власним твердженням, лише влада здатна формувати і реформувати суб'єкта персональної, колективної чи історичної дії. Фуко в цитованій роботі пише: «Насправді, між відносинами влади і стратегією боротьби (політико-ідеологічної – авт.) має місце взаємний поклик, безперервний ланцюговий зв'язок і вічні взаємні ретрансформації. У кожний даний момент відносини влади можуть стати, і досить часто справді стають, взаємною конфронтацією. Як також у кожний даний момент ця конфронтація лише посилює стару або засновує нову владу. Відносна стабільність, викликаючи одні й ті самі наслідки, врешті-решт лише стабілізує та посилює ту ж саму нерівність і несправедливість» [1, с. 316]. Врешті-решт М. Фуко доходить висновку, що боротьба людини-суб'єкта проти зведення її до долі людини-об'єкта є сьогодні найважливішою формою соціальної боротьби, порівняно з якою всі інші форми мають другорядне значення. Твердження сильне, енергійне, але проблематичне. За логікою М. Фуко виходить, що сучасна демократизація суспільства – явище нестійке, тимчасове і сумнівне, оскільки за нею вже, як її власна потворна тінь, плететься (а може, енергійно рухається?) авторитаризм і диктатура. Між іншим, стогін за «сильною рукою», досить поширений не тільки в сучасному українському суспільстві, але й в інших пострадянських республіках, це красномовно засвідчує. Тому боротьбу з цим явищем треба розпочинати ще тоді, коли розпочинається сама демократія.

Що викликає заперечення? У даній роботі М. Фуко висуває твердження, що політичний суб'єкт формується з приходом деякої групи до влади і в процесі реалізації влади. З цим можна погодитись лише частково: через реалізацію влади політичний суб'єкт (як і всі інші соціальні суб'єкти в тому числі) розкриває свої наміри, цілі, програму (якщо вона є) і потенційні можливості, вимірювані контрольованими ресурсами. Його ж формування, становлення і політична зрілість зароджуються і набувають певного визначення у конфліктній політичній боротьбі через вираження, презентацію, захист і реалізацію колективного чи перспективно орієнтованого політичного проекту. Це можливо, якщо мати на увазі демократичну форму політичної боротьби, коли політична програма чи інший проект, необхідний хоч би для того, щоб заявити про свої наміри, ідентифікувати свій електорат, отрима-

ти в нього визнання і підтримку на виборах, хоча в інших формах приходу до влади та її реалізації (успадкування престолу за фактом спорідненості, захоплення влади шляхом шахрайства тощо) профіль влади дійсно починає формуватися з моменту її завоювання.

Дуже дивно, але ця очевидна помилка чи обмеженість є наслідком висхідних ідейно-методологічних постулатів М. Фуко, адже імпліцитно тут висловлюється думка щодо не прогнозованості політичних дій, яка, у свою чергу, впливає із загальної недовіри до раціонального аналізу, в тому числі і можливості передбачення на його основі. Тут, інакше кажучи, стверджується інтуїтивізм і випадковий, ситуативний характер соціальної діяльності як такої, і політичної діяльності як її складової чи особливого моменту. І хоч хибні передбачення, неадекватне планування, випадковий характер і навіть зворотний наслідок багатьох політичних дій справді мають місце і є досить поширеним явищем у політиці, це не відмінняє принципового аспекту наших міркувань: людські дії можуть бути, хоч би в якомусь мінімальному обсязі, прогнозованими, передбачуваними, планованими і підтверджуваними подальшою практикою, а у разі їх непідтвердження люди можуть керуватись подальшими діями.

Ми так детально зупиняємось на цьому, здавалось би, частковому моменті, тому що від його принципового вирішення залежить весь спектр інтерпретацій людської дії – від побутового планування домогосподарки, яка розраховує і контролює витрати сімейного бюджету і «домашньої економіки» в цілому до діяльності формальних організацій, партій, соціальних рухів, держав і навіть міждержавних утворень. Підтримавши на точку зору М. Фуко, а разом з цим і постмодернізму в цілому, ми змушені будемо визнати домінування в суспільній взаємодії стихії і хаосу, в принципі будь-яким попереднім розрахункам, передбаченням і організованим діям. Власне, така позиція перегукується з принципом «невидимої руки» А. Сміта. Саме він у своєму теоретизуванні виходив із того, що кожна окрема соціальна дія і навіть певна їх сукупність не мають жодного цілеспрямованого, ціле-контрольного і ціле-досяжного вимірів. Це – сфера людської стихії, де все відбувається випадкового і на основі суб'єктивного свавілля (протиставленні власного егоїстичного інтересу іншим егоїстичним інтересам). У результаті подібного «броунівського» руху конкуруючих між собою індивідів шляхом додавання і віднімання сил (можна також множення

і ділення) утворюється певний соціальний порядок, більш-менш упорядковане соціальне ціле, якого мало хто хотів, планував, передбачав і прагнув досягти. Будучи в принципі «нічийм», цей соціальний порядок цілком нормально чи навіть не без задоволення сприймається всіма, оскільки він певною мірою задовольняє всіх [5].

Приблизно таких самих принципів дотримується й колега М. Фуко З. Бауман [6]. З. Бауман також виходить з того, що, на відміну від модерної політики і соціальних виступів, які були центровані на розподілі соціальних ресурсів, постмодерні соціальні протести вже вийшли за рамки дистрибутивних потреб і мотивів у сферу культури, освіти, престижу, прав і свобод. Нерівність як загальний і основоположний принцип при цьому залишається, але змінюються розподільчі ресурси і механізми. Розподільчими ресурсами при цьому виступають, як уже вказувалось, культура, освіта, права і свободи, а механізмами – зваблення і пригнічення. Перший механізм (зваблення, спокуса) покликаний збудити інтерес, викликати бажання, особливо хотіння, підсилити їх, зробити стійкими психо-ментальними конструктами в ідеалі – викликати божевільне прагнення до оволодіння, привласнення, споживання. У більшості випадків, окрім суто антропо-фізіологічних так званих первинних потреб типу голоду, задоволення сексуального інстинкту, прагнення захиститись від кліматичних незгод, страх за власне життя, здоров'я чи свободу, вторинні потреби досить штучні в тому сенсі, що їх можна формувати, трансформувати, збуджувати і посилювати, пригнічувати і знищувати. Отже, ними можна управляти, на що і спрямована збуджувально-репресивна політична система: збуджувати бажані, пригнічувати небажані потреби, а особливо – бажання.

У контексті цих протилежних тенденцій постмодерних суспільств (глобалізація і регіоналізація) і на їх основі виростають дві технології політичної маніпуляції людиною в постмодерних суспільствах [6, с. 112]. За аналогією їх також можна назвати глобалізацією і регіоналізацією. Завдання першої зводиться до того, щоб окремій (локальній) людині з чітко визначеними та історично успадкованими конкретно-локальними потребами нав'язати глобальні потреби та глобальні засоби їх задоволення, зокрема небачені і до цього не чуті продтовари і промтовари, найсучасніші конструктивні витвори далеких учених та інженерів, які поняття не мають про структури і образ саме цих локальних конкретних потреб. Регіоналізація ж по-

лягає в тому, щоб в необхідних випадках надого законсервувати історично плінні потреби саме даного локального соціо-політичного простору, замкнути населення у вузькому колі регіональної специфіки, нав'язати йому рослиноподібний спосіб життя, що засмоктує в себе, і культури, що естетизує його. Хоч обидві тенденції є сьогодні реальними і необхідними, їх зовнішнє гальмування чи таке ж зовнішнє прискорення є потенційно небезпечним. Усе це знаходить своє відображення в іншому локусі постмодерністських пошуків, які також дещо умовно можна позначити як постмодерністську соціо-екологію, котра теж роздвоюється на соціологічний глобалізм і соціологічний антиглобалізм.

Висновки. Проблема влади була систематично проаналізована в соціології М. Вебера. Некласичні версії влади пов'язані з переглядом розуміння влади як суто ідеологічного, підконтрольного розуму феномену і з розглядом її в більш широких контекстах. Загальна спрямованість неklasичних концепцій влади полягає у виявленні форм та методів примушення, що здійснюються поза свідомістю індивідів.

Відносини влади у М. Фуко «не локалізуються у відносинах між державою та громадянином», для них характерна «безперервність», вони відображаються у численних точках зіткнення та осередках нестабільності. М. Фуко задає нове бачення влади як процесу, що самоорганізується, взаємоорієнтації, конфліктуєчих відносин, які пронизують своїми силовими полями весь соціум. Природа влади, за М. Фуко, звернена до сфери несвідомого, вона існує в модусі самозаховання та виявляє свої справжні «наміри» на мікрорівні соціального життя, на поверхні кристалізуючись у державні інститути і соціальні гегемонії.

За М. Фуко, ствердження раціоналізму та об'єктивізму як домінуючих рис сучасного суспільства і його культури, пригнічує розвиток людської суб'єктивності. Звідси боротьба людини-суб'єкта проти зведення її до долі людини-об'єкта є сьогодні найважливішою формою соціальної боротьби. Ця очевидна помилка чи обмеженість є наслідком висхідних ідейно-методологічних постулатів М. Фуко, адже імпліцитно тут висловлюється думка щодо непрогнозованості політичних дій, яка, у свою чергу, впливає із загальної недовіри до раціонального аналізу, в тому числі і можливості передбачення на його основі. Загальна політична концепція М. Фуко потребує суттєвого переосмислення, хоч він для такої роботи створив найкращі

умови, підійшовши практично впритул до більш продуктивного тлумачення ним же порушених проблем. Для нас же вкрай важливо усвідомити, що постмодернізм є засобом руй-

нування тоталітарних форм мислення, який дає нам надію на те, що тоталітарна практика, обумовлена тими формами, вже ніколи не повториться.

Список використаної літератури

1. Foucault M. Surveiller et punier. Naissance de la prison / M. Foucault. – P. : N.R.F., 1975. – 318 p.
2. Tourain A. Le retour de l'acteur / A. Tourain. – P. : Fayard, 1989. – 238 p.
3. Tourain A. Sociologie de l'action / A. Tourain. – P. : Senil, 1965. – 584 p.
4. Tourain A. Production de la Societe / A. Tourain.. – P. : Senil, 1973. – 612 p.
5. Smith A. Essays on philosophical subject / A. Smith. – L. : Nen Ed., 1872; Смит А. Теория нравственных чувств / А. Смит ; пер.с англ. – М. : Республика, 1997. – 352 с.
6. Bauman Z. A Intimations of Post-postmodernity / Z. Bauman. – London : Rout ledge, 1992. – 268 p.

Надійшла до редколегії 10.03.2011

ЩЕРБИНА В. В. ПОСТМОДЕРНИСТСКАЯ СОЦИО-ПОЛИТОЛОГИЯ: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СОЦИАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Рассмотрена природа социальной организации людей и государства глазами постмодернистов М. Фуко, З. Баумана, а также А. Турена, которые исследуют проблемы репрессивности государства и общества, возможности потенциального закабаления человека, которые присутствуют в идеологии и практике либерализма.

SCHERBINA V. POSTMODERN SOCIO-POLITICAL SCIENCE: INTERPRETATION OF SOCIAL INTERACTION

The nature of social organization and the state through the eyes of post-modernists M. Foucault, Z. Bauman and A. Touraine, who explore the problems of repressive state and society, the possibility of potential enslavement of man inherent in the ideology and praxis of liberalism are reviewed.